

УДК 316.344.2:331

DOI [https://doi.org/10.32840/cpu2219-8741/2021.1\(45\).18](https://doi.org/10.32840/cpu2219-8741/2021.1(45).18)

Н. І. Варга

доктор соціологічних наук
доцент кафедри соціології та соціальної роботи
e-mail: ignatola23@gmail.com, ORCID: 0000-0002-6607-2969
Ужгородський національний університет
вул. Університетська, 14, Ужгород, 88000

РЕГІОНАЛЬНО-МЕРЕЖЕВА МОДЕЛЬ СОЦІОЕКОНОМІЧНОЇ АДАПТАЦІЇ НАСЕЛЕННЯ ПРИКОРДОННЯ В УМОВАХ ІНСТИТУЦІОНАЛІЗАЦІЇ НЕФОРМАЛЬНОЇ ЗАЙНЯТОСТІ

Мета дослідження – представити соціологічну концептуалізацію соціально-економічних детермінант інституціоналізації соціальних практик неформальної зайнятості населення.

Методологія дослідження. Методологічне забезпечення дослідження ґрунтується на використанні загальнонаукових методів пізнання соціальних явищ і процесів (аналізу, синтезу, типологізації, моделювання, операціоналізації, інтерпретації, абстрагування, узагальнення й синергії, а також мережевого та структурно-функціонального аналізу).

Результати. Показано, що економічна адаптація населення відбувається через поширення неформальної зайнятості, яка сформувалася в процесі переходу від командно-адміністративної системи господарювання до ринкових економічних відносин як альтернатива формально-правовим інститутам зайнятості у зв'язку з нестачею робочих місць на ринку праці, неефективністю державного контролю за діяльністю роботодавців, неефективною системою оподаткування й прагненням роботодавців уникнути сплати обтяжливих для них податків, а також соціокультурними традиціями реципрокності, що історично склалися в суспільстві.

Новизна. Неформальні практики, що становлять унормовану позаправову та нелегальну (тіньову, сіру, приховану) сукупність практичних дій, учинків і добровільних (неформальних) соціально-економічних відносин між суб'єктами трудової діяльності.

Практичне значення. Результати дослідження можуть бути використані представниками органів державної влади для врегулювання регіонального ринку праці.

Ключові слова: прикордоння, неформальна зайнятість, міграція робочої сили, економічний розвиток, самозайнятість, соціоекономічна адаптація.

І. Вступ

Ідея виділення прикордонної субцивілізації як специфічної соціально-територіальної спільноти базується на двох чинниках – територіальному та соціокультурному, де перший – визначає певні регіональні особливості, а другий – культурні. Життєдіяльність прикордонного регіону базується на своїх специфічних ціннісно-нормативних універсумах, а також на формальних і неформальних соціальних механізмах реалізації потреб, інтересів і життєвих цілей, які можна трактувати як певну свободу соціально-економічної поведінки регіональних суб'єктів в умовах відсутності чи ослаблення загальних нормативно-ціннісних систем регуляції цієї поведінки. Водночас вигідне географічне розташування й наявність значних природно-рекреаційних ресурсів, розвинутого транспортного сполучення, значних історико-культурних пам'яток мали б сприяти перетворенню Закарпатського регіону на розвинену туристично-рекреаційну частину України, але через законодавчу непорядкованість соціально-економічного життя цей регіон і досі є дотаційним, незважаючи на низку пропозицій міжнародних інвесторів, які продовжують придивлятися до нього як до привабливого.

Оцінюючи ступінь опрацьованості досліджуваної теми в цілому, необхідно зазначити, що вона є недостатньою, хоча окремі аспекти цієї проблематики вивчають як закордонні, так і українські автори, переважно в контексті економічних, юридичних і соціально-психологічних галузей знання. Зокрема, деякі концептуальні та інституційні чинники неформальної зайнятості розглянуто в працях закордонних науковців, таких як: П. Блау, Д. Гершуні, М. Гранноветер, Г. Гросман, П. Гутман, М. Кастельс, Ф. Матера, Е. Мінгіоні, Д. Норт, К. Поланьї, А. Портес, Е. Файге, К. Харт, Дж. Хоманс і С. Уільямс, а вплив національних культур на поширеність неформальної зайнятості в економічній сфері розкрито в дослідженнях Р. Інглхарта, Р. Льюїса, Р. Мертонна, Г. Хофстеде та Ш. Шварца.

Серед українських науковців, які аналізували проблеми сучасного ринку праці та неформальної зайнятості, помітний внесок належить таким, як: В. Ворона, О. Іваненко, Е. Лібанова, М. Лукашевич, О. Малиновська, Ю. Маршавін, Ю. Пачковський, Т. Петрушина, Є. Пилипенко, О. Позняк, Н. Толстих, М. Туленков, Л. Хижняк, Г. Чепурко та ін.

II. Постановка завдання та методи дослідження

Метою дослідження є обґрунтування регіонально-мережевої моделі соціоекономічної адаптації населення Закарпатської області в умовах інституціоналізації соціальних практик неформальної зайнятості.

Методологічне забезпечення дослідження ґрунтується на використанні загальнонаукових методів пізнання соціальних явищ і процесів (аналізу, синтезу, типологізації, моделювання, операціоналізації, інтерпретації, абстрагування, узагальнення й синергії, а також методів мережевого та структурно-функціонального аналізу).

III. Результати

Прикордонний регіон України завдяки своєму географічному розташуванню, з одного боку, усе більше набирає в цілому позитивних ознак транзитного, а з іншого – стає своєрідним пунктом перетину нелегальних мігрантів зі сходу до країн Європейського Союзу. Разом із цим, соціологічні опитування серед економічно активного населення регіону показують [1; 2], що більшість респондентів пов'язує свою трудову зайнятість із зовнішньою трудовою міграцією, що негативно впливає нині й буде впливати надалі на соціально-економічний розвиток регіону внаслідок втрати продуктивного трудового ресурсу.

Причому різні міграційні потоки, незалежно від своєї специфіки, не можуть не впливати на соціально-економічну ситуацію в прикордонних регіонах, оскільки більшість соціальних практик трудової міграції функціонує, як правило, у неформальному режимі, прибутки від яких не позначаються в офіційній статистиці. Відповідно трудові мігранти, які не мають статусу зареєстрованих безробітних, але так чи інакше залучені до трудової діяльності, є учасниками соціальних практик неформальної зайнятості, оскільки їхня трудова діяльність не відображається в офіційній державній статистиці. Аналіз також показує, що цю категорію неформально зайнятих працівників досить важко визначити в кількісних показниках, хоча, за неофіційними даними органів статистики, в прикордонному регіоні Закарпаття налічується близько 180–200 тисяч трудових мігрантів, які становлять близько третини економічно активних громадян із 700 тисяч працездатного населення цього регіону, або 26–28% від загальної чисельності населення регіону.

Виходячи із цього, зазначимо, що саме необхідність вижити в складних соціально-економічних умовах загалом і змушує економічно активне населення прикордонного регіону вдаватися до неформальної зайнятості. Причому дисбаланс на регіональному ринку праці зумовлює суттєве навантаження на одне вільне робоче місце, що свідчить про зростання ролі мозаїчності та індивідуального підприємництва в забезпеченні зайнятості населення й соціально-економічного розвитку регіону загалом. У сільській місцевості регіону основною формою трудової зайнятості є підсобне господарство, що охоплює лише половину сільського населення. Тому виникає об'єктивна потреба у створенні на селі додаткових робочих місць, зокрема в туристично-рекреаційній сфері, для розвитку якої в прикордонному регіоні існують історичні, кліматичні, природні та соціокультурні умови.

Механізми функціонування традиційної економіки, зокрема соціальних практик неформальної зайнятості, найкраще можна пояснити за допомогою теорії соціального обміну, основним чинником якої є взаємовигідні соціальні відносини між людьми, що побудовані на довірі. Відносини соціального обміну, як свідчить аналіз, передбачають насамперед чітко визначені права та обов'язки кожного учасника обміну, предметом якого є різноманітні матеріальні, інформаційні, виробничі, соціокультурні та інші ресурси. Якщо, наприклад, зависока ціна на ресурси порушує режим оподаткування, то індивід продовжує своє функціонування на неформальній основі.

Соціальні мережі в цьому контексті будуть комплексом відносно стабільних і довгострокових взаємодій неформального характеру, що, не маючи вираженої організаційної структури, виконують функцію формування та нарощування обсягу особистого й соціального капіталу. Включеність індивіда до соціальних мереж, отже, здатна компенсувати недостатність індивідуальних соціальних ресурсів шляхом підтримки учасників соціальних мереж: родин, родичів, друзів, знайомих, земляків, релігійних чи етнічних громад тощо. Результати соціологічного опитування підтвердили той факт, що 2/3 респондентів (73,9%) у складній життєвій ситуації розраховують передусім на допомогу родичів та членів сім'ї; на свої сили та можливості розраховують 55,1%, а на допомогу друзів і знайомих – 40,4%. Водночас соціологічне опитування також засвідчило, що більшість опитаних респондентів (55,6%) звертається до неформальних зв'язків для отримання медичної допомоги та соціальних пільг, а майже половина (49,7%) – з метою пошуку роботи та працевлаштування. Водночас більшість опитаних (60,9%) постійно звертається до родичів, друзів і знайомих по матеріальну допомогу, соціально-психологічну підтримку та поради [3].

Усе це дає підстави для здійснення наукового узагальнення та виокремлення концептуального положення, згідно з яким соціальні сукупності, які виникають на базі територіальних і мереже-

вих соціальних зв'язків, істотно активізують соціальні відносини в межах створюваних ними неформальних соціальних структур, що пов'язують між собою окремих індивідів на основі відносин довіри в межах обміну різноманітними предметами матеріального та духовного характеру. Це повною мірою стосується й соціальних практик неформальної зайнятості, соціальний механізм формування та відтворення яких являє собою стійкі структури взаємодії учасників неформальної зайнятості з приводу виробництва, поділу, обміну й споживання матеріальних або духовних благ і послуг, а також відповідні типи їхньої соціально-економічної поведінки та діяльності. Цей механізм, як ключовий засіб формування та відтворення соціальних практик неформальної зайнятості, включає в себе: 1) індивідуальних і колективних суб'єктів неформальної зайнятості; 2) їхню взаємодію в межах певної соціально-економічної діяльності; 3) відповідні моделі, способи та засоби економічної поведінки, завдяки яким відбувається процес виробництва матеріальних або духовних благ і послуг у межах визначених культурних норм і цінностей.

Причому цей соціальний механізм є своєрідним каркасом або концептуальним ядром регіонально-мережевої моделі соціально-культурної та соціально-економічної адаптації населення прикордонного соціуму в умовах інституціоналізації соціальних практик неформальної зайнятості, оскільки головним інтегративним елементом цього механізму є взаємодія соціальних суб'єктів, до якої залучаються всі інші компоненти цієї моделі, такі як: стратегія розвитку формальної та неформальної зайнятості населення; мотиваційні чинники соціально-економічної поведінки учасників різних форм зайнятості; статуси, ролі й позиції суб'єктів соціально-економічної взаємодії; принципи формування та відтворення соціальних практик різних форм зайнятості; ціннісно-нормативна система соціальних практик формальної й неформальної зайнятості населення; інституціональні та організаційно-управлінські засоби й інструменти впорядкування соціальних практик різних форм зайнятості, що виявляються в зовнішніх функціональних зв'язках із регіональною спільнотою по вертикалі, а також у внутрішніх структурних взаємозв'язках по горизонталі між елементами соціального механізму регіонально-мережевої моделі соціально-культурної та соціально-економічної адаптації населення прикордонного регіону в умовах інституціоналізації соціальних практик неформальної зайнятості.

При поясненні механізму функціонування традиційної економіки, неформальної зайнятості найкраще спрацює теорія соціального обміну, заснованою на довірі. Відносини обміну передбачають певні обов'язки і права для кожного учасника обміну. Якщо, наприклад, зависока ціна на ресурси порушує режим оподаткування, то індивід продовжує функціонування на неформальній основі. Як стверджують С. Мухлбачер (Muehlbacher S.), Е. Кірчлер (Kirchler E.), взаємовідносини вимагають довіри, і багато хто вважає їх одними з ключових елементів обмінних відносин [4; 5].

Інший тип взаємовідносин формується між особами, задіяними в неформальній зайнятості. Вивчаючи взаємовідносини в суспільстві, особливо у громадах або родинах, варто брати до уваги антрополого-соціологічні інтерпретації (узагальнена реципрокність) як основу економічної взаємодії між учасниками. Відповідно до теорії соціального обміну, неформальні інститути варто розглядати як багатогранне явище та аналізувати їх на трьох рівнях, а саме: як особисті норми, групові норми ідентичності і на національному рівні (культурні норми). На індивідуальному рівні людина залежить від її власних особистісних норм. Це пов'язано з особистісними факторами, такими як моральні міркування, авторитаризм, егоїзм, ціннісні норми. Проте на колективному рівні людина буде залежати від соціальних норм.

Соціальні мережі, з одного боку, є вимушеними, компенсаційними механізмами, які формуються в умовах неефективності держави й інших соціальних інститутів, з іншого – становлять універсальний соціальний механізм, що реалізовує свої функції в умовах відносної соціальної та групової солідарності, доповнюючи цим функціонування інших соціальних інститутів. Ефективність функціонування соціальних мереж становить, отже, їх здатність регулювати поведінку й нарощувати обсяг соціального та людського капіталу. Ефективність соціальних мереж відображає їх здатність компенсувати неефективність формальних, передусім державних, інститутів. Проблема вияву передумов формування й розвитку соціальномережових передумов складається з відповідей на такі основні питання: по-перше, наскільки в суспільстві наявні передумови для утворення й функціонування соціальних мереж як універсального механізму. Тут ключовим індикатором буде рівень міжособистісної довіри. По-друге, наскільки суспільство і його окремі сегменти потребують соціальних механізмів, які б компенсували неефективність формальних інститутів. Міжособистісна довіра, що є складним соціальним феноменом, є основою для побудови соціальних мереж. Довіра та солідарність – фактори, що впливають на неформальну економіку в контексті мережевої взаємодії.

Основні результати засвідчують значущість соціальних ресурсів неформальних зв'язків і відносин, їх використання для вирішення життєвих проблем, досягнення тих чи інших цілей. У реальному житті саме ці зв'язки виконують компенсаторний характер за неповноправності державних інститутів. Емпіричні дослідження в гірських районах Закарпаття доводять, що, з одного боку, громадяни продовжують покладатися на державу, на практиці дотримуються поглядів, які

прийнято називати патерналізмом у відносинах між державою й громадянами, а з іншого – зростає відстань між інтересами держави та власними інтересами громадян. Люди усвідомлюють, що їхнє виживання в сучасних умовах у багатьох випадках залежить від них самих. Це все разом з ментальністю, історичними традиціями, сьогодишніми політичними й економічними умовами формує соціальну базу взаємопідтримки та мережовості.

IV. Висновки

Концептуальна регіонально-мережева модель соціокультурної та соціально-економічної адаптації населення – явище надзвичайно складне, що зумовлює необхідність свідомого обмеження предметної області, концептуальна схема якої повинна бути побудована. Оскільки концепція у своїй атрибутивній формі являє собою систему понять, що відображають відповідну предметну область, то дослідницький фокус торкатиметься лише таких аспектів понять, як: культура громади, актори формування та розвитку мережевої культури соціальних практик неформальної зайнятості, принципи та соціальні механізми її формування й розвитку, типи та її інструментальні прояви в процесі функціонування.

Таким чином, опрацювання теоретико-методологічних, соціокультурних та інституційних засад формування, відтворення й розвитку соціальних практик неформальної зайнятості населення прикордонного регіону України (на прикладі Закарпаття) уможливує опрацювання концептуальної регіонально-мережевої моделі соціокультурної та соціально-економічної адаптації населення для забезпечення визначеного рівня стабільності соціально-економічного життя перехідного суспільства за умови використання засадничих чинників неформального соціального співбуття (в основі яких – самореалізація, самоорганізація та взаємна допомога), упровадження й реалізація котрих надає змогу вибудовувати адекватні механізми неформальної зайнятості населення. Поряд із цим, головними принципами неформальних відносин у сфері праці та зайнятості потрібно вважати підтримання стратегічних цілей членами соціально-економічної спільноти, оперативну реакцію членів спільноти на дестабілізуючі впливи з боку зовнішнього середовища, побудову робочих відносин і взаємодій на основі взаємопідтримки, що базуються на засадах взаємного співробітництва, спільного ухвалення ключових рішень та залежності спонукальних мотивів спільної трудової діяльності від перспективних цілей розвитку соціально-виробничих утворень і суспільства в цілому.

Отже, зазначене дає підстави для здійснення наукового узагальнення та виокремлення концептуального положення, згідно з яким соціальні сукупності, які виникають на базі територіальних і мережевих соціальних спільнот, істотно активізують соціальні відносини в межах створюваних ними неформальних соціальних структур, що пов'язують між собою окремих індивідів на основі взаємовідносин довіри в межах обміну різноманітними предметами матеріального та духовного характеру. Це повною мірою стосується й соціальних практик неформальної зайнятості, соціальний механізм формування та відтворення котрих являє собою стійкі структури взаємодії учасників неформальної зайнятості з приводу виробництва, поділу, обміну та споживання матеріальних або духовних благ і послуг, а також відповідні типи їхньої соціально-економічної поведінки та діяльності. Цей механізм, як ключовий засіб формування та відтворення соціальних практик неформальної зайнятості, включає в себе: 1) індивідуальних і колективних суб'єктів неформальної зайнятості; 2) їхню взаємодію в межах певної соціально-економічної діяльності; 3) відповідні моделі, способи та засоби економічної поведінки, завдяки яким відбувається процес виробництва матеріальних або духовних благ і послуг у межах визначених культурних норм і цінностей.

Список використаної літератури

1. Соціально-економічний аналіз розвитку Закарпатської області. Закарпатська обласна державна адміністрація. Департамент економічного розвитку і торгівлі. *Аналітична інформація до матеріалів проекту Регіональної стратегії розвитку Закарпатської області на період 2021–2027 років*. Ужгород, 2020. 156 с.
2. Соціологічні дослідження українських заробітчан. URL: <https://www.unian.ua/society/10897661-z-ukrajini-do-polshchi-vijizhdzhayut-osvicheni-molodi-y-pracezdatni-ukrajinci-doslidzhennya.html> (дата звернення: 21.11.2020).
3. Суспільно-політичні настрої на Закарпатті. Фонд Демократичні ініціативи ім. Ілька Кучеріва. URL: <https://dif.org.ua/article/stan-suspilnoi-svidomosti-na-zakarpatti> (дата звернення: 21.11.2020).
4. Ставлення громадян України до суспільних інститутів, електоральні орієнтації. URL: <http://razumkov.org.ua/uploads/socio/Press0417.pdf> (дата звернення: 21.11.2020).
5. Варга Н. І. Функціонування соціальних мереж в умовах регіонального середовища. *Соціальні технології: актуальні проблеми теорії та практики* : зб. наук. пр. Запоріжжя : Вид-во КПУ, 2016. Вип. 67–68. С. 105–113.
6. Рюль В. О., Варга Н. І. Використання теорії соціального обміну і довіри при аналізі неформальної зайнятості. *Релігія та Соціум. Міжнародний часопис*. 2018. № 3–4. С. 83–90.

References

1. Sotsialno-ekonomichniy analiz rozvytku Zakarpatskoi oblasti. Zakarpatska oblasna derzhavna administratsiia [Socio-economic analysis of the development of the Transcarpathian region. Transcarpathian Regional State Administration. Department of Economic Development and Trade]. (2020). Departament ekonomichnoho rozvytku i torhivli. Analychna informatsiia do materialiv proektu Rehionalnoi stratehii rozvytku Zakarpatskoi oblasti na period 2021–2027 rokiv. Uzhhorod [in Ukrainian].
2. Sotsiologichni doslidzhennia ukrainskykh zarobitchan [Sociological research of Ukrainian workers]. Retrieved from <https://www.unian.ua/society/10897661-z-ukrajini-do-polshchi-vijizhdzhayut-osvicheni-molodi-y-pracezdatni-ukrajinci-doslidzhennya.html> [in Ukrainian].
3. Stavlennia hromadian Ukrainy do suspilnykh instytutiv, elektoralni orientatsii [Socio-political sentiments in Transcarpathia. Democratic Initiatives Foundation named after Ilka Kucheriva]. Retrieved from <http://razumkov.org.ua/uploads/socio/Press0417.pdf> [in Ukrainian].
4. Suspilno-politychni nastroi na Zakarpatti. Fond Demokratychni initsiatyvy im. Ilka Kucheriva [Attitude of citizens of Ukraine to public institutions, electoral orientations]. Retrieved from <https://dif.org.ua/article/stan-suspilnoi-svidomosti-na-zakarpatti> [in Ukrainian].
5. Varha, N. I. (2016). Funktsionuvannia sotsialnykh merezh v umovakh rehionalnoho seredovyscha [Functioning of social networks in the regional environment]. *Sotsialni tekhnologii: aktualni problemy teorii ta praktyky* : zb. nauk. pr., 67–68, 105–113 [in Ukrainian].
6. Riul, V. O. & Varha, N. I. (2018). Vykorystannia teorii sotsialnoho obminu i doviry pry analizi neformalnoi zainiatosti [Using the theory of social exchange and trust in the analysis of informal employment]. *Relihiia ta Sotsium. Mizhnarodnyi chasopys*, 3–4, 83–90 [in Ukrainian].

Стаття надійшла до редакції 22.11.2020.

Received 22.11.2020.

Varha N. Regional-Network Model of Socio-Economic Adaptation of the Border Region Population in Conditions of Institutionalization of Informal Employment

The purpose of the study is to present the sociological conceptualization of socio-cultural determinants of institutionalization of social practices of informal employment.

Research methodology. *The methodological support of the research is based on the use of general scientific methods of cognition of social phenomena and processes (analysis, synthesis, typology, modeling, operationalization, interpretation, abstraction, generalization and synergy, as well as methods of network and structural-functional analysis).*

Results. *It is shown that economic adaptation of the population occurs due to the spread of informal employment, which was formed in the process of transition from command-administrative system to market economic relations as an alternative to formal legal employment institutions due to lack of work positions in the labor market, ineffective state control over the activities of employers, the inefficient system of taxation and the desire of employers to avoid paying burdensome taxes for them, as well as the socio-cultural traditions of reciprocity that have historically developed in society.*

Novelty. *Informal practices that are a normalized extralegal and illegal (shadow, gray, hidden) set of practical actions, deeds and voluntary (informal) socio-economic relations between the subjects of labor activity.*

Practical significance. *The results of the study can be used by government officials to regulate the regional labor market.*

Key words: *border regions, informal employment, labour migration, economic development, self-employment, socio-economic adaptation.*

Варга Н. И. Регионально-сетевая модель социоэкономической адаптации населения пограничья в условиях институционализации неформальной занятости

Цель исследования – *предоставить социологическую концепцию социально-экономических детерминант институционализации социальных практик неформальной занятости населения.*

Методология исследования. *Методологическое обеспечение исследования основывается на использовании общенаучных методов познания социальных явлений и процессов (анализа, синтеза, типологизации, моделирования, операционализации, интерпретации, абстрагирования, обобщения и синергии, а также сетевого и структурно-функционального анализа).*

Результаты. *Показано, что экономическая адаптация населения происходит путем распространения неформальной занятости, сформировалась в процессе перехода от командно-административной системы хозяйствования к рыночным экономическим отношениям как альтернатива формально-правовым институтам занятости в связи с нехваткой рабочих мест на рынке труда, неэффективностью государственного контроля за деятельностью работодателей, неэффективной системой налогообложения и стремлением работода-*

лей избежать уплаты обременительных для них налогов, а также социокультурными традициями реципрокности, исторически сложившихся в обществе.

Новизна. Неформальные практики, представляющие собой нормированную внеправовую и нелегальную (теневую, серую, скрытую) совокупность практических действий, поступков и добровольных (неформальных) социально-экономических отношений между субъектами трудовой деятельности.

Практическое значение. Результаты исследования могут быть использованы представителями органов государственной власти для урегулирования регионального рынка труда.

Ключевые слова: приграничье, неформальная занятость, миграция рабочей силы, экономическое развитие, самозанятость, социоэкономическая адаптация.